

КИЇВСЬКІ ТРОФЕЙНІ ВИСТАВКИ

Наприкінці XVIII ст. на Печерську, навпроти Святотроїцької брами Києво-Печерської Успенської лаври, виросла монументальна будівля арсеналу. Вздовж його фасадів згодом вишикувалися піраміди з 272 турецьких гармат і ядер. А у двох величезних залах на тридцяти шести стовпах та на стінах було розвішано іноземну зброю, скомпоновану, на думку сучасників, „з вишуканим смаком і рідкісним мистецтвом”¹. Це була власне перша, відома з історичних джерел, трофейна виставка в Києві.

Давня традиція дістала своє продовження в Києві в роки Першої світової війни, коли на різних масових міських заходах виставляли трофейну німецьку та австрійську артилерію. У 20-х рр. на озброєнні частин Українського військового округу певний час перебували трофейні опанцеровані автомобілі „Остін” і танки англійського виробництва, за-

хоплені в Добровольчої армії та Війська Польського. У 1938 р. два такі танки типу „М-IV” (один з них мав назву „Рікардо”)² встановили в Києві – у трикутному скверику на розі сучасної вулиці М.Грушевського і Музейного провулку та на Контрактовій площі.

Восени 1939 р., після так званого визвольного походу Червоної армії в Західну Україну, на алеях Першотравневого парку (колишнього Царського саду) було влаштовано виставку здобутих тоді у Війська Польського трофеїв. Там стояли танки „Рено” французького виробництва з кулеметним озброєнням, станкові кулемети австрійського виробництва „Шварцлозе” й англійського – „Віккерс”, новітні гармати чеської фірми „Шкода” тощо.

Влітку 1941 р., коли бої вже точилися під Києвом, з пропагандивною метою до міста привозили й ви-



*Арсенал у Києві.
Акварель
М.Закревського.
1836 р.*

*Танк „Рікардо”.
Світлина
Н.Циделковського.
1938 р.*



ставляли на загальний огляд підбиту або захоплену в бою німецьку техніку: бомбардувальник Ju-88, винищувач Me-109, середній танк Т-Ш з укороченою гарматою калібру 75 мм, важкий чотиривісний панцерник.

Коли 19 вересня 1941 р. частини вермахту ввійшли в залишений напризволяще Київ, на фарах їхніх автомобілів кияни побачили глузливо напнуті гумові маски радянських протигазів, а в нескінченних колонах німецької автобронетехніки котилися і радянські „полуторки” – ГАЗ-АА (ліцензійний Форд-АА) й радян-

ський тривісний панцерник БА-10 з гарматою калібру 45 мм – з білим „балкенкройцем” на бортах замість червоної зірки.

Розмінувавши у вересні 1941 р. будинок музею Леніна на Володимирській, 5 (тепер – Будинок учителя), німецькі сапери виставили на вулиці як трофеї знешкоджені ними радянські радіокеровані фугаси.

13 березня 1944 р., уже через чотири місяці після повернення у визволений Київ, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 484 „Про виставку зразків трофейного озброєння і техніки у місті



*Гаубиця калібру
203 мм перед
входом до
Київської ви-
ставки
зразків тро-
фейного
озброєння.
Поштівка,
1945 р.*

Києві". Виставку передбачалося розмістити в Пушкінському парку, а начальником її призначили підполковника Н.Ніконішина³.

Передусім у парку треба було дати лад на площі 23 гектари. Почали з ліквідації кількохсот німецьких могил, що з'явилися тут під час окупації. Для перепоховання залучили німецьких таки військовополонених, які під вартою на початку літа 1944 р. розкопували могили й перевозили на підводах тлінні останки на Сирець – до безіменних братських могил.

Коли перепоховання було закінчено, до парку почали завозити експонати. Артилерійські системи й літаки доставляли на причепі за вантажівкою чи трактором, а важка бронетехніка, що була більш-менш справна, йшла своїм ходом. Пошкоджені або без двигунів (на бортах стояло „б.д.”) танки й штурмові гармати затягалися танковими тягачами мало не волоком – від найближчої тоді залізничної станції Лук'янівка, що містилася на вулиці Дегтярівській. Щоб не попсувати єдиний на весь парк асфальт центральної алеї, усе це рухалося через сусідню територію кінофабрики (тепер – Кіностудія ім.О.Довженка). Звичайно, керівництво кінофабрики рішуче протестувало. Були труднощі і з розселенням червоноармійської команди, що доправляла експонати, не вистачало складських майданчиків, а територію поблизької бази аптекоуправління, на яку претендувало керівництво виставки, на три чверті займали городи співробітників: час був сутужний для всіх.

Можна лише уявити, яких зусиль коштувало влаштування виставки і внаслідок тодішньої скрути,

і відсутності потрібної техніки, адже великогабаритні експонати, розкидані в полях і лісах – на місцях недавніх боїв, треба було розшукати й доставити. Ясна річ, матеріальні витрати покривала армія, вона, власне, виконувала й усю іншу роботу. Під час формування експозиції Пушкінський парк не раз відвідувало високе начальство. Проїздом через Київ побував там і маршал Г.Жуков. Підкреслювалося, що на виставці експонуватимуться трофеї саме чотирьох Українських фронтів!

18 листопада 1944 р. газета „Правда України” повідомляла, що незабаром у Києві відкриється трофейна виставка при Наркоматі оборони УРСР, що в павільйоні є відділи зв'язку, інженерний, інтендантський, хімічний; що експонуються німецькі протитанкові 88-мм гармати – ті самі, які німці покинули разом із боеприпасами на схилах Дніпра⁴. 23 лютого 1945 р. на урочистому мітингу з нагоди відкриття виставки виступив з промовою начальник Політуправління КВО полковник Лукашук⁵, а стрічку перерізав генерал-майор Хрипунов⁶.

На майданчику перед входом до парку стояли, фланкуючи вісь центральної алеї, дві вітчизняні гаубиці калібру 203 мм зразка 1931 р. Ліворуч, трохи збоку, на постамент підняли самохідну артилерійську установку СУ-100 на шасі танка Т-34, а попід пілонами арки входу, де повісили портрети Леніна й Сталіна на повен зріст, розмістили два батальйонні міномети калібру 82 мм зразка 1937 р. Це була, так би мовити, символічна варта переможців.

Уздовж центральної алеї вишикували довгими рядами трофейні



*Німецький бомбардувальник He-111 на київській виставці.
Світлина Г.Малакова. 1947 р.*



*Німецький бомбардувальник „Ju-87” („штука”).
Ліворуч – стабілізатор двофюзеляжного розвідника „FW-189” („рама”).
Світлина Г.Малакова. 1947 р.*

артилерійські системи, починаючи з пари зенітних гармат калібру 88 мм, що своїми високо піднятими жерлами утворювали ніби браму. Всю техніку розставили з великим знанням справи і з певним смаком. Таблички біля кожного зразка докладно інформували про його тактико-технічні дані, іноді зазначалося місце взяття трофея. Особливу увагу в цій частині експозиції привертала далекобійна гармата в транспортному положенні й шестижерловий міномет „ванюша”, названий так на противагу „катюші”.

Обабіч алеї ліворуч було виставлено численну колісно-гусеничну техніку: танки, штурмові гармати (артштурм) і бронетранспортери різних типів та систем. Крім німецьких танків, тут була представлена продукція військової промисловості країн мало не всієї підкореної Європи, включно з французьким танком „Сомуа”.

Посеред трикутного майданчика вирізнявся німецький важкий танк Т-VI „Тигр”, який, судячи з його жалюгідного стану, правив за мішень десь на навчальному полігоні Черво-

ної армії, бо його знаменита 100-міліметрова лобова й 82-міліметрова бортова броня рясніли пробоїнами і навіть виломами від численних влучань гарматнів різних калібрів. Башта ззаду була просто розтрощена. Цей експонат незмінно викликав загальне здивування й захоплення роботою радянських артилеристів, на що й розраховували організатори.

Чимало було експонатів у кількох екземплярах: „тигри”, „пантери”, (Т-V), „фердінанди”, Т-III, Т-IV тощо.

У протилежній частині парку, край узлісся, експонувалися літаки: німецькі винищувачі Me-109 і FW-190 різних модифікацій, розвідувач FW-189, бомбардувальники Ju-87, Ju-88, D-215, He-111, італійський тримоторний транспортний літак „Savoia-Marchetti SM-84”, захоплений словацькими патріотами та переданий восени 1944 р. радянським партизанам⁷. Однак провідним експонатом, був безперечно, літак-снаряд з ракетним двигуном „V-1”, захоплений поблизу польського міста Катовиці⁸. Як писав тогочасний часопис, „такі ракети німці використовували переважно для безглузвих нападів на Англію. Не маючи прицілу, ці ракети завдавали великої шкоди головним чином мирному населенню”⁹.

Уся ця ще недавно смертоносна зброя ворога, „зуби фашистського звіра”, за означенням „Київської правди”¹⁰, стояла тепер мертва поміж дерев, відокремлена від паркових доріжок умовною огорожею з колючого дроту в одну нитку. Звичайно, торкатися експонатів заборонялося, але ж охоронців було обмаль, а екскурсоводів тільки шес-

теро – вчорашніх фронтовиків. Тут автор цієї статті може поділитися власними спогадами про часті відвідини виставки київськими хлопчачками. Ми, звісно ж, таки залазили і на танки, і в танки, набиваючи кулі об усяке залізниччя і вдихаючи специфічний запах згірклого солідолу. Треба віддати належне організаторам виставки: добре розуміючи хлопчачу душу, вони влаштували в парку і такий собі „дитячий майданчик”. Там можна було сповна й вільно дати вихід своїм хлопчачим захопленням: залізити в кабінку справжнього „мессера” або ж покрутитись на „каруселі”, обертаючи корбу скорострільної зенітної установки „ерлікон”, тощо.

Чимало цікавого містили стенди й вітрини виставкового павільйону, спорудженого в парку. Там демонструвалися легке озброєння і військово-спорядження вермахту, італійської, угорської, румунської і словацької армій, а також вироби військової промисловості багатьох країн Європи. Висіли прапори й штандарти розгромлених дивізій і полків, стояли манекени в одностроях різних видів зброї армій усіх перелічених країн, що змагались на Східному фронті. Була навіть німецька уніформа, використовувана в Північній Африці: коркові шоломи, куртки з короткими рукавами й шорти. Купчилися сталеві шоломи, а в окремій вітрині, так само горою, лежали, мабуть, сотні „Залізних хрестів”. Гвинтівки, карабіни, кулемети, автомати, пістолети, багнети, гарматні міни, набої, бомби, торпеди всіх калібрів – усе не перелічити! А втім, були експонати, на яких зупинявся погляд чи не кожного



Німецький танк T-V „Пантера” на київській виставці. Світлина Г.Малакова. 1947 р. Публікується вперше.



Німецький Танк T-VI „Тигр” на київській виставці. Світлина Г.Малакова. 1947 р. Публікується вперше

відвідувача, як-от дистанційно керована підривна танкетка, „фауст-патрон”, електрогенератор з педальним приводом („солдат-мотор”), ручна помпа, величезний кінський протигаз тощо. З-поміж багатьох нагород і відзнак впадали в око шиковні футляри з орденами „Німецького орла”, виявлені, як повідомлялося, в німецькому посольстві в Бухаресті.

А були й речі, які не могли не викликати в киян іронічної посмішки: це так звані „ерзац-валянки”. Хто пережив ті часи, пам’ятає, якою над-

звичайно лютою була зима першого року війни. Німці навіть медаль таку заснували – „Учасникові зимової кампанії 1941/1942 рр.” Кияни, хто був під окупацією, так само пам’ятають суворий наказ про здачу теплого хутрянного одягу й валяного взуття для німецької армії, яка не сподівалася на зимові бої. Це стосувалося кожухів („українське хутряне пальто”) й повстяних валянків.

Ніхто не смів їх носити, бо то вже вважалось „проявом саботажу”, а за саботаж карали на горло. І тоді винахідливі наші люди перевзулися в саморобні ватяні валянки. Їх виробляли з будь-якої, часом навіть „у квіточки” тканини, простроченої в кілька рядів на старих, але безвідмовних швацьких машинках „зінгер”. А от потрібну для таких валянків вату в Києві діставали незвичним способом... Один з перших окупаційних наказів вимагав від населення здати зброю й військово спорядження. Серед іншого здавали протигази – в колишній кондитерській Абрикосова на Хрещатику. Маски хазяйновиті й бідні на гуму німці десь використали, а от коробки повивозили на звалища. Взимку заповзятливі київські кравці кинулись на ті звалища, де й видобували з протигазних коробок добру наркомозброєнську довоєнну вату!

А німецькі вартові, виходячи на лютий мороз, взували спеціальні повстяні на грубезній підошві боти – просто на чоботи. Певно, тих ботів не вистачало, і тоді не менш кмітливі німецькі інтенданти запозичили з українського селянського побуту солом'яні вироби: за тією ж народною технологією, що й плетені кошики, робили по селах солом'яні ерзац-валянки – за рознарядкою вермахту й під прискіпливим контролем комендантів та старост. Такі ерзац-валянки теж надівали на чоботи. Виглядало досить кумедно, але допомагало. І це демонструвалося на виставці.

Назагал сприйняття трофейної виставки було неоднозначним, адже її оглядали і ті, хто воював під вогнем цієї самої ворожої зброї, і ті, хто

пережив окупацію, і ті, хто відсидівся в далекому тилу – на „Середньоазійському фронті”, як кепкували тоді фронтовики. У багатьох глядачів зринали тяжкі спогади. Експозиція викликала цікавість, здивування, ненависть, гордість за здобуту перемогу і вдячність за те, що така виставка є, діє, вчить.

Вже у березні 1945 р. газета повідомляла, що виставку, на якій показано 5 тис. експонатів, щодня відвідує 1200 киян, а у вихідні – до 5000. Крім того, 60 осіб відряджено на фронті по нові експонати¹¹.

19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію іншої виставки – „Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”. Її розгорнули в розкішному особняку на Липках, що колись належав цукропромисловцю М.Гальперіну, а перед війною – Головніліції (тепер тут, на вул. М.Грушевського, 18/2 містяться комісії Верховної Ради України). Відкриття виставки відбулося 30 квітня 1946 р. У дев'ятнадцяти залах на обох поверхах було розміщено 15 тис. експонатів, що розповідали про збройну боротьбу радянських партизанських формувань на окупованій території України. В одній із зал стояла піраміда з різноманітної трофейної стрілецької зброї¹², якою користувалися радянські партизани, здобуваючи її у ворога в боях або з розгромлених складів і військових ешелонів.

Експозиція будь-якої виставки має тимчасовий характер. У зв'язку з цим неодмінно постає питання про дальшу долю її експонатів. Так було і з київськими трофейними виставками. Ще 26 березня 1945 р. перший

і останній нарком оборони УРСР генерал-лейтенант В.Герасименко в листі до голови Раднаркому УРСР М.Хрущова досить далекоглядно звертав увагу на виставку в Пушкінському парку: „Очевидно, виставка у тому вигляді, як вона є, проіснує не так уже й багато років, а вже зараз виникає питання: що робити з наявними експонатами в майбутньому. Напрошується одне рішення: у подальшому, щойно тільки позначиться спад інтересу до виставки, перетворити її на музей Вітчизняної війни, розпочавши підготовчі роботи до цього негайно”¹³.

Нагадаймо: війна ще тривала, і відвідувачі йшли і йшли. Як свідчать архівні документи, заступник секретаря Раднаркому з оборонних справ підполковник Забельников на запит М.Хрущова відреагував однозначно: „Перетворення виставки на музей недоцільне”¹⁴.

Проте обидві виставки діяли далі й ніхто не зважувався їх закрити, аж поки Верховна Рада СРСР 12 березня 1951 р. ухвалила, ясна річ – одностайно, сталінський закон „Про захист миру”. Порухення цього закону каралося позбавленням волі на строк до десяти років. Отоді-то, восени 1951 р., під закидом „пропаганди війни” („осіб, винних у пропаганді війни, передавати до суду і судити як тяжких карних злочинців”)¹⁵ і ліквідували обидві виставки. Важку зброю з Пушкінського парку – танки, літаки, гармати – безжально порізали на брухт, а експонати з виставкового павільйону передали до Київського державного історичного музею (нині – Національний музей історії України). Так само вчинили і з „партизанською”

виставкою. Згодом, коли 1973 р. організовувався музей війни, усі ті трофеї перейшли туди і частково використані в новій експозиції, де вже сприймаються зовсім інакше...

...А от у Чикаго, в музеї науки і технології, можна надворі оглядати трофейну німецьку субмарину U-505, а під стелею зали, крім сучасного пасажирського „Боїнга”, висять британський винищувач „Спітфаєр” і німецький бомбардувальник Ju-87, який, на їхнє американське щастя, ніколи не бачили в небі над Сполученими Штатами. Такий „Юнкерс” був експонатом і на київській виставці.

ПРИМІТКИ

¹ Сементовский Н. Киев и его достопримечательности. – К., 1852. – С. 246.

² Радянський Київ. – 1938. – № 15. – С. 24.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 2259. – Арк. 4.

⁴ Марченко Л. Несокрушимая мощь советского оружия: Перед открытием Киевской выставки трофейного вооружения // Правда Украины. – 1944 – 18 листоп. – С. 4.

⁵ Див.: Правда Украины. – 1945 – 24 лют. – С. 1.

⁶ Тардов М. Поверженная сила // Правда Украины. – 1945 – 24 лют. – С. 3.

⁷ Никонишин Н. Трофеи великих битв // Правда Украины. – 1945 – 23 лют. – С.4.

⁸ Владимиров А. Самолеты-снаряды „Фау-1” // Правда Украины. – 1945 – 8 квіт. – С.3.

⁹ Україна. – 1945. – №3. – С.27.

¹⁰ Сергієв П. Зуби фашистського звіра // Київська правда. – 1945. – 23 лют. – С.4.

¹¹ Марченко Л. На виставке трофейного вооружения // Правда Украины. – 1945. – 15 берез. – С.3.

¹² Республіканська виставка „Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”: Довідник. – К., 1947. – С.87.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр.2259. – Арк.4 (оригінал – рос. мовою).

¹⁴ Там само. – Арк. 11.

¹⁵ Правда. – 1951. – 13 берез. – С.1.